

XITOIY FALSAFASI VA MADANIYATIDA QADRIYATLARNING O‘RNI: AN‘ANA VA ZAMONAVIYLIK UYG‘UNLIGI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-387-390>

Xolmatova Dildora Rasul qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Ilmiy rahbar: f.f.n, dotsent Saydaliyeva Nigora

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,

Sharq falsafasi va germenovtika kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xitoy falsafasi va madaniyatida qadriyatlarining o‘rni, ularning tarixiy shakllanishi hamda zamonaviy davrdagi transformatsiyasi kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot konfutsiychilik va daoçilik ta‘limotlari negizidagi qadriyatlar tizimini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, globallashuv sharoitida an‘anaviy qadriyatlarining yangilanishi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Natijalar Xitoy jamiyatida an‘anaviy va zamonaviy qadriyatlarining uyg‘unlashgan holda mavjudligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Xitoy falsafasi, qadriyatlar tizimi, konfutsiychilik, daoçilik, globallashuv, zamonaviy jamiyat, sivilizatsion moslashuvchanlik.

KIRISH

Xitoy sivilizatsiyasi dunyo tarixidagi eng qadimiy va uzluksiz madaniy an‘analardan birini o‘zida mujassam etgan fenomen hisoblanadi. Ushbu sivilizatsiyaning asosini falsafiy tafakkur tarzlari, xususan, miloddan avvalgi V asrda Konfutsiy tomonidan asos solingan konfutsiychilik ta‘limoti va Laozi boshchiligidagi daoçilik falsafasi tashkil etadi. [1,23] Bu ta‘limotlar nafaqat ma‘naviy-axloqiy soha, balki davlat boshqaruvi, oila instituti va shaxslararo munosabatlar uchun ham asosiy mezon vazifasini o‘tagan.

Bugungi kunda globallashuv va modernizatsiya jarayonlari ushbu qadriyatlarining qayta talqin qilinishiga olib kelmoqda. [2,45] Shu sababli mazkur tadqiqotning dolzarbligi an‘anaviy qadriyatlar va zamonaviy jamiyat o‘rtasidagi munosabatni aniqlab berish va uni ilmiy asoslashdan iborat.

Xitoy falsafasida qadriyatlarining o‘rni va zamonaviy transformatsiyasini tahlil qilish. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- konfutsiychilik va daoçilikdagi qadriyatlarini tarixiy kontekstda o‘rganish;
- an‘anaviy qadriyatlarining ijtimoiy tuzilmaga ta‘sirini tahlil qilish;
- zamonaviy Xitoyda qadriyatlar o‘zgarishining asosiy tendensiyalarini aniqlash;
- an‘anaviy va zamonaviy qadriyatlar o‘rtasidagi munosabat modelini ilmiy asoslash.

Mazkur tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar qo‘llanildi: tarixiy-genetik usul qadriyatlarining shakllanish jarayonini uzoq muddatli tarixiy perspektivada o‘rganish; qiyosiy tahlil an‘anaviy va zamonaviy qadriyatlarini, Sharq va G‘arb qadriyat

modellarini solishtirish; kontent-tahlil klassik matnlar va zamonaviy ilmiy adabiyotlarni o‘rganish.

Tadqiqot manbalari sifatida klassik asarlar (*Analects, Tao Te Ching*) hamda Scopus va Web of Science ma‘lumot bazalariga kiritilgan zamonaviy ilmiy maqolalar asosida foydalanildi. Tadqiqotning epistemologik asosi sifatida germevntik yondashuv qadimiy matnlarni zamonaviy kontekstda talqin qilish metodologiyasi qabul qilindi.

Muhokama va Natijalar

Konfutsiychilikda qadriyatlar tizimi: Konfutsiychilik ta‘limoti qadriyatlar tizimini shaxs, oila, jamiyat va davlat o‘rtasidagi ierarxik munosabatlar asosida qurishni talab etadi. [1,14] Ushbu tizim to‘rtta asosiy qadriya (de) atrofida tashkil topgan.

“Ren” (仁 insonparvarlik) barcha qadriyatlarning markaziy tushunchasi bo‘lib, boshqalarga mehr-shafqat, hamdardlik va adolat ko‘rsatish qobiliyatini anglatadi. Konfutsiy fikricha, ren bu faqat tabiiy berilgan xususiyat emas, balki tinimsiz o‘z-o‘zini takomillashtirish natijasi. [1,15] “Li” (礼 marosim va ijtimoiy tartib) jamoaviy hayotni boshqaruvchi qoidalar, marosimlar va axloqiy normalar majmui bo‘lib, shaxsni ijtimoiy rolga muvofiqlashtiradi va jamiyat uyg‘unligini ta‘minlaydi. [3, 47] “Yi” (义 adolat) o‘z burchiga sodiqlik bo‘lib, shaxsiy manfaatdan jamoa manfaatini ustun qo‘yishni taqozo etadi. “Xiao” (孝 ota-onaga hurmat oilaviy qadriyatlarning asosi bo‘lib, davlatga sadoqatning prototipi sifatida qaraladi.

Yao Xinzhongning ta‘kidlashicha, konfutsiychilik “siyosiy institutlar va madaniy amaliyotning muqobil asosi” bo‘lib xizmat qilgan. [3,52] Ushbu to‘rtta qadriyat o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etib, Xitoy jamiyatining tuzilmasini asrlar davomida belgilab kelgan va zamonaviy davrdagi boshqaruv falsafasida ham o‘z aksini topmoqda.

Daochilikda tabiiylik va uyg‘unlik qadriyatlari: Daochilik (Taoizm) falsafasi konfutsiychilikdan farqli o‘laroq, jamiyatdan ko‘ra koinot qonuniyatlariga Dao (Yo‘l)ga murojaat qiladi. [2,25] Daochilikdagi asosiy qadriyatlar: *ziran* (自然 tabiiylik)barcha mavjudot o‘zining tabiiy holatida bo‘lishi; *wu wei* (無為 harakatsizlik orqali harakat) Daoga qarama-qarshi bo‘lmagan tabiiy harakat prinsipi; *pu* (樸 soddalik) ortiqcha istaklar va sun‘iy ehtiyojlardan voz kechish.

Daochilik qadriyatlari Xitoy san‘ati, tibbiyoti (akupunktura) va harbiy strategiyasiga (Sun Tzu) chuqur ta‘sir ko‘rsatgan. [4, 215] Chan buddizmi ham ko‘p jihatdan daochilik qadriyatlarini o‘ziga singdirgan va bu ikkala ta‘limot birgalikda Xitoy madaniy merosi uchun noyob falsafiy poydevor yaratgan.

Ijtimoiy qadriyatlar va kollektivizm: Konfutsiychilik va daochilik ta‘sirida Xitoy jamiyatida mustahkam ijtimoiy qadriyatlar tizimi shakllangan. Birinchi guruh oilaviy qadriyatlar: ota-onaga hurmat, ajdodlar xotirasini ardoqlash, oila birligini saqlash. Xitoy an‘anasida oila jamiyatning asosi va davlatning kichik modelidir. Ikkinchi guruh ijtimoiy ierarxiya va hurmat: kattalarning yoshlarga, o‘qituvchining o‘quvchiga, davlat amaldorining fuqaroga nisbatan ustunligi. Bu ierarxiya jamiyatda tartib va barqarorlikni ta‘minlovchi asosiy mexanizm bo‘lib kelgan. [3,50]

Uchinchi guruh jamoviy uygʻunlik (和谐, hexie): individual manfaatlardan jamoaviy manfaatlarni ustun qoʻyish, mojarolardan qochish, konsensus qidirish. [5,120] Bu qadriyat “face” (面子, mian zi) tushunchasi bilan chambarchas bogʻlanib, Xitoy muzokaralar madaniyatini va biznes munosabatlarini belgilaydi. Guanxi (關係) shaxsiy aloqalar va oʻzaro hamkorlik tarmogʻi ana shu qadriyatning amaliy koʻrinishi hisoblanadi.

Zamonaviy Xitoyda qadriyatlar transformatsiyasi: XX asrda Xitoy uchta global oʻzgarish toʻlqinini boshdan kechirdi: 1919 yildagi “4 may harakati” (anʼanaga tanqidiy munosabat), 1966–76 yillardagi “Madaniy inqilob” (anʼanaga hujum) va 1978 yildan boshlangan “Islohotlar va ochiqlik” siyosati (yangi sintez). [5,218] Bugungi kunda zamonaviy Xitoyda bir qator yangi qadriyatlar shakllangan:

–Innovatsiya va texnologik taraqqiyot: Xitoy hukumati “Made in China 2025” dasturi doirasida texnologik innovatsiyani milliy qadriyat darajasiga koʻtardi.

–Taʼlim va meritokratiya: konfutsiychilik merosidan kelib chiqqan “bilimli odam yaxshi boshqaruvchi” tamoyili zamonaviy Gaokao tizimida oʻz aksini topdi.

–Milliy gʻurur va sivilizatsion oʻzlik: “Xitoy orzusi” (Chinese Dream) konsepsiyasi anʼanaviy buyuklik gʻoyasini zamonaviy kontekstda qayta jonlantirdi. [6,348]

Xitoy Kommunistik Partiyasining 2012 yilda eʼlon qilgan “12 asosiy sotsialistik qadriyat”i ham konfutsiychilik elementlari (uygʻunlik, adolat, vatanparvarlik) va zamonaviy davlat mafkurasi (demokratiya, qonun ustuvorligi) ni oʻzida birlashtiradi. Bu holat anʼana va zamonaviylikning Xitoy uchun oʻziga xos sintezi ekanligini koʻrsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Xitoy jamiyatida qadriyatlar toʻliq yoʻqolmagan, balki transformatsiyaga uchragan. Tu Weiming va Daniel A. Bell fikricha, konfutsiychilik qadriyatlari bugungi jamiyatda ham dolzarb boʻlib qolmoqda va ularni “zamonaviy dunyo uchun resurs” sifatida talqin qilish mumkin. Daniel A. Bell oʻzining “Xitoy modeli” asarida meritokratik boshqaruv tizimining Gʻarb liberal demokratiyasiga munosib alternativ boʻlishi mumkinligini asoslab beradi. [4, 93]

Biroq tadqiqot davomida ayrim ziddiyatlar ham aniqlandi. Xususan, kollektivizm va individual huquqlar oʻrtasidagi kuchlanish zamonaviy Xitoy jamiyatida hali toʻliq hal etilmagan muammo boʻlib qolmoqda. [7,58] Francis Fukuyama konfutsiychilik qadriyatlarining davlat qurish jarayoniga taʼsiri masalasida muhim kuzatishlar bildiradi: u ushbu qadriyatlar kuchli davlat tuzilmalarini shakllantirsa-da, mustaqil fuqarolik jamiyatining rivojlanishini murakkablashtirishi mumkinligini taʼkidlaydi. [8, 25]

Xalqaro munosabatlar sohasida ham Xitoy qadriyatlari muhim rol oʻynamoqda. “Uygʻun dunyo” (hexie shijie) kontsepsiyasi va “Kamar va Yoʻl” tashabbusi anʼanaviy daoichilik va konfutsiychilik gʻoyalarini uygʻunlik, oʻzaro manfaat zamonaviy geosiyosat bilan sintezlashtirishga urinish sifatida koʻrilishi mumkin. [9, 470] Chan Joshephning taʼkidlashicha, konfutsiy kamolot falsafasi zamonaviy liberal siyosatga munosib intellektual muqobil taqdim eta oladi. [10,110]

Oʻzbekiston va Markaziy Osiyo davlatlari uchun Xitoy tajribasi anʼanani saqlab qolgan holda modernizatsiya qilish alohida amaliy ahamiyat kasb etadi. Mintaqada

mavjud anʻanaviy qadriyatlar (mahalla instituti, kattalarni hurmat qilish, jamoaviy qarorlar) bilan zamonaviy demokratik normalar oʻrtasidagi muvozanatni topish borasida Xitoy modeli muhim namuna boʻla oladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot Xitoy falsafasi va madaniyatidagi qadriyatlar tizimining quyidagi muhim xususiyatlarini aniqladi:

Birinchidan, konfutsiychilik va daochilik taʼlimotlari asrlar davomida bir-birini toʻldirib, Xitoy jamiyatiga xos noyob qadriyatlar tizimini shakllantirgan. Bu tizimning oʻzagini insonparvarlik, uygʻunlik va jamoaviy masʼuliyat tashkil etadi.

Ikkinchidan, zamonaviy Xitoy anʻanaviy qadriyatlarni yoʻq qilmagan, balki ularni yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashtirgan. Bu jarayon “sivilizatsion moslashuvchanlik” deb taʼriflanishi mumkin: qadriyatlarning shakli oʻzgaradi, ammo mazmuni saqlanib qoladi.

Uchinchidan, Xitoy modeli anʻana va modernizatsiya oʻrtasidagi kuchlanishni hal etishning oʻziga xos yoʻlini koʻrsatadi. Ushbu tajriba bugungi kunda globallashuv bosimiga duch kelayotgan barcha sivilizatsiyalar uchun, shu jumladan Oʻzbekiston uchun ham, muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yoʻnalishlar tavsiya etiladi: raqamli iqtisodiyot va sunʻiy intellektning Xitoy qadriyat tizimiga taʼsiri; yoshlar oʻrtasidagi qadriyat oʻzgarishlarini sotsiologik oʻrganish; hamda Xitoy va Oʻrta Osiyo qadriyatlar tizimlarini qiyosiy tadqiq etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Confucius. *Analects* trans. D. C. Lau. London: Penguin Books, 1979. 256 p.
2. Laozi. *Tao Te Ching* trans. S. Mitchell. — New York: HarperCollins, 1988 128 p.
3. Yao Xinzong. *An Introduction to Confucianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 316 p.
4. Bell D. A. *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2015. 304 p.
5. Fung Yu-lan. *History of Chinese Philosophy*. Princeton: Princeton University Press, 1952. 455 p.
6. Tu Weiming. *Confucian Ethics Today: The Singapore Challenge* *Philosophy East and West*. 1984. Vol. 34, 4. P. 347–360.
7. Fukuyama F. *Confucianism and Democracy* *Journal of Democracy*. 1995. P. 20–33.
8. Bell D. A. *Communitarianism and Its Critics*. Oxford: Oxford University Press, 1993. 272 p.
9. Yang M. M. H. *The Resilience of Guanxi and Its New Deployments: A Critique of Some New Guanxi Scholarship* *The China Quarterly*. 2002. Vol. 170. P. 459–476.
10. Chan J. *Confucian Perfectionism: A Political Philosophy for Modern Times*. Princeton: Princeton University Press, 2014. 264 p.